

Греція XI—IX ст. до н. е. З циклу «Антична цивілізація»

Стаття третя*

Віктор СТАВНЮК

Не меншою повагою користуються у Гомера садівництво та городництво. Після довгих мандрів повернувшись на рідну Ітаку, Одиссей застає свого батька Лаерта в саду, коли той підчищає дерева. Палац Алкіноя оточений плодовими садами та городами, а перед печерою німфи Каліпсо, поряд з розкішними деревами зі співучими птахами, розбито виноградник, цвітуть фіалки та селе-ра. Загалом, садівництво та городництво становило необхідну складову будь-якого великого ойкоса. З городніх культур вирощували горо-рох, боби, цибулю та мак. У садах росли груші, яблуні, гранатові та фігові дерева. В особливій честі здавна були оливи — їх плоди вживалися в їжу, олія ж була не тільки цінним харчовим продуктом, а й застосувалася при виготовленні льняних тканин, для натирання тіла, у світильниках, у релігійних ритуалах тощо. З меншим пієтетом відгукується Гомер і про виноградарство. Як уже зазначалося, зернові культури, олива та виноград становили основу сільського господарства, так звану середземноморську тріаду грецького світу ще за мінойсько-ахейських часів. Відтоді виноград став одним з основних, якщо не основним, джерелом задоволення потреб античної людини в глюкозі та цукристих сполуках у цілому. Його вживали в їжу у свіжому та сушеному вигляді, проте особливого значення набуло впродовж «темних віків» вино. Про вино Гомер говорить багато і з очевидною насолодою. Розрізняються різні його сорти: лемносське, прамнійське, фракійське і особливо маронейське. Вино нагороджується різноманітними епітетами — воно «медове», «солодке», «іскристе», «темне», «темно-червоне». Нестор пригощає своїх гостей одинадцятилітнім вином. Вином супроводжується жертвоприношення богам. Ним поливають погребальні багаття Патрокла та Гектора. Сила й хоробрість людини походять від хліба й вина. Надзвичайно смачним було

вино, яке Одиссей віз з собою із Фракії — ним він споїв циклопа Поліфема, котрий через свою нецивілізованість дотоді не знав цього божественного напою (божественного, бо воно порівнюється з нектаром та амброзією — їжею богів). На вже згадуванім щиті Ахілла поряд з іншими сценами мирного та воєнного життя вміщена любовно вимальована картина винограднику та збору винограду — з грою на формінзі, з піснями та танцями виноградарів, що супроводжують свято збору урожаю.

Поряд із землеробством основою гомерівської економіки, як уже зазначалося, складало й скотарство. Очевидно, й самі прийшли грецькі племена, особливо дорійці, на момент їх появи на Балканському півострові були скотарями. Про загалом високий статус скотарів свідчать різні епізоди поем. Пастухами виступають у Гомера Анхіз, брат Пріама, Еней, син Анхіза, семеро братів Андромахи. З інших джерел Троянського циклу ми знаємо, що й сам Паріс пас на їді отари, коли до нього спустилися з Олімпу три богині для вирішення колізії з золотим яблуком. Особливо характерним заняття скотарством було для багатих ойкосів. Крім уже згадуваної великої рога-тої худоби, що відігравала роль тяглової сили, в поемах згадуються коні, з якими гомерівські герої розмовляють наче з найвірнішими друзями, а також отари овець та кіз, стада свиней — їх тримали в спеціальних загонах, випасали на гірських пасовиськах, на лугах під наглядом пастухів, про яких Гомер згадує з незмінною симпатією.

Робота пастухів була важкою. З посохом в руках та сірінгою (сопількою), вони подовгу жили вдалині від поселення, оберігаючи отари від хижих звірів та грабіжників. Про тривіальність грабунку чи крадіжок худоби свідчать численні згадки у Гомера. Так, мессенці вкрали на Ітаці 300 овець разом з пастухами. У Іфіта вкрадено 120 кобил з лошаками та мулами, а згодом ще й Геракл пограбував того ж Іфіта, забрав у нього ще 12 коней, а самого його вбив. Одиссей, зустрівшись

з тінню викликаного з Аїду Агамемнона, запитує, чи не в полі він був убитий ворогом, грабуючи його «криворогих биків та баранів». Дочку Нелея видавали заміж лише за умови пограбування Іфікла та захоплення в нього цілого стада корів, і тільки пильність пастухів зірвала цю акцію. Зрештою, й сам «божественний старець» Нестор з гордістю розповідає про те, як у молоді літа, коли йому ще й двадцяти не виповнилося, він напав на сусідню Еліду й захопив там величезне стадо худоби; коли ж через декілька днів епейці виступили походом на Пілос, то він убив їх головного героя Ітімонея та розігнав усе військо.

Усі ці приклади цілком підтверджують думку про те, що худоба, поряд із землею, розглядалася як основна форма багатства. Принадливість перспективи заволодіння сусідськими отарами посилювалася ще й тим, що худоба розглядалася у гомерівську добу і як мірило вартості. Так, наприклад, одна рабіня коштувала 4, інша — 20 биків; озброєння Діомеда оцінюється відповідно в 9, а Главка — лікійського царя, який бився ні боці троянців, — у 100 биків тощо

Безумовно, усі ці багатства розподілялися серед общинників вкрай нерівномірно і зосереджувалися в руках глав великих патріархальних сімей, стимулюючи приватну ініціативу та підриваючи общинну рівність. Взагалі, ойкос; гомерівську епоху поступово перетворюється на самостійну суспільну та економічну ланку, яка в процесі своєї життєдіяльності мал контактує із зовнішнім для не світом. У своїй масі ойкосне виробництво мало натуральний характер і орієнтувалося виключно на задоволення власних потреб. Кожна сім'я сама прагне забезпечувати себе одягом, найпростішим до машинним начинням, знаряддям праці, а можливо й зброєю. Евме сам виготовляє для себе шкіряні сандалі. Одиссей похваляється тилшо власноруч змайстрував полружне ліжко в своєму домі. Пріа шерсть в оточенні своїх прислужниць вірна Пенелопа. Спеціалісти

*Закінчення. Початок див.: 2007. — № 2.

ремісники зустрічаються в поемах рідко, їх Гомер називає деміургами, тобто «працюючими на народ». Часто вони навіть не мали власної майстерні, а запрошувалися замовником додому і працювали з його матеріалом. Серед таких деміургів у поемах називаються гончарі, ковалі-зброярі, теслярі та кожум'яки.

Всередині общин торгівля якщо й існувала, то залишалася, як правило, міноюю. Її суб'єктами були переважно глави заможних аристократичних ойкосів, де елемент товарності був виражений більше, ніж серед простих общинників. За надлишки продукції своїх господарств вони могли вимінювати метал та вироби з металу, посуд, виконаний у протогометричному, а згодом і геометричному стилі, рідкісні тканини, прикраси, чужоземних рабів тощо. Практикувався взагалі простий натуральний обмін — річ на річ, без перерахунку на грошовий еквівалент, тим паче, що таким еквівалентом, як ми бачили, була така непрактична одиниця, як бики (або ж ще: бронзові та залізні предмети, просто зливки металу, які, щоправда, також співвідносяться у їх вартісній вимірі з биками, тощо).

Міжобщинний, а тим паче міжобласний обмін у такій ситуації залишався нерозвиненим і навіть спорадичним, про що свідчать уже згадувані археологічні джерела. Подібним же чином і торгівля зовнішня, з цивілізаціями Сходу, була слабкою, хоча й дещо поживалася в останні століття гомерівського періоду. Для греків, до того ж, вона була пасивною: ініціаторами виступали фінікійці, які розгорнули широку колонізаційну та торговельну активність ще в IX чи навіть у X ст. до н. е. Як і в інших країнах, у Греції фінікійські купці займалися головним чином посередницькою торгівлею, втридорога збуваючи грекам різні заморські товари: вироби з золота й бурштину, благовонні масла, скляні намиста, слонову кістку, не гребуючи при цьому й морським піратством та розбоям, промишляючи продажем людей в рабство. Так потрапив у рабство свинопас Одисей Евмей, якого ще маленьким передала фінікійцем його годувальниця. Не дивно тому, що Гомер суто негативно, з неприхованим презирством ставиться не тільки до фінікійських купців, а й до торгівлі в цілому. В цьому він точно слідував умоунастроєм епохи.

Звичайно, умови загалом натурального господарства не дозволя-

ли використовувати в скільки-небудь значних масштабах працю рабів. Крім того, необхідно зазначити, що далеко не всі дослідники згодні розглядати гомерівське «дулюс» як аналог класичного терміну «дулюс», «раб» (ми пам'ятаємо, що подібні сумніви виникали й щодо мікенських «доело» чи «доеро»). Певним компромісом у цій ситуації є визнання гомерівського рабства рабством особливого типу, патріархальним, при якому: 1) існувала економічна самостійність деяких рабів; 2) були відсутні чіткі відмінності між рабами та вільними; 3) практикувалося м'яке поводження з рабами і була характерною відданість останніх своїм власникам.

Саме рабство гомерівської епохи виростало з воєнної активності племен і було зовнішнім, екзогенним. Продуктивність праці у великому ойкосі дозволяла включити до нього — на різних умовах — чужинців, уцілілих противників, яких, замість того, щоб убити, почали розглядати як жадану здобич. Головним чином це стосувалося дітей, а ще більше — жінок, котрих використовували не лише для виконання робіт, але й як наложниць, навіть за наявності законної дружини. Саме така доля уготована Агамемноном для Хрисеїди, а після її звільнення на вимогу війська — для здобичі Ахілла, Брисеїди, така доля чекає й троянок. 50 прислужниць-рабинь виконували домашню роботу в палаці царя Алкіноя — мололи на ручних млинах зерно, пряли пряжу, ткали, виполіскували разом з царівною Навсікаєю, що показово, у морі білизну. Стільки ж рабинь було й у домі Одисея. Рабині разом з Пенелопею наглядають за домашнім господарством. З них лише 12 зрадили своїм господарям, допомагаючи «женихам», — стара няня та годувальниця Одисея Евріклея, разом з рештою тридцятьма двома у найважчі часи залишаються вірними Пенелопі. Раби-чоловіки, у тих випадках, коли вони згадуються на сторінках поем, звичайно пасуть худобу, що свідчить про значну їх самостійність — бути пастухом, як ми бачили, було справою непростю і вкрай відповідальною. Загалом же праця рабів ще не орієнтувалася на отримання прибутку. Вони самі органічно включаються до складу патріархальної сім'ї. Нові раби вводяться в дім за таких же обрядів, що й наречена: їх підводять до домашнього вогнища, по-

сипають голови горіхами й фігами. Раби працюють поруч з хазяями, сідають з ними за один стіл, ділять з ними радість і горе, а після смерті — захоронюються на сімейному чи родовому цвинтарі. Показово, що Одисей, повернувшись після двадцятилітньої відсутності на Ітаку, знаходить притулок в уже згаданого «божественного свинопаса» Евмея; останній і допомагає своєму господарю розправитися з «женихами» та покарати зрадливих рабів. Ця кара яскраво описана Гомером — син Одисея Телемах, Евмей та ще один раб, Філоїтій вішають у дворі на корабельному канаті 12 рабинь, а козопаса Мелантія, обрізавши йому вуха, ніс, руки та ноги, ще живим кидають ненажерливим псам. Для Гомера — це явно торжество справедливості. У науковій же літературі цей епізод, як правило, наводиться для обґрунтування тези про зміцнення рабовласницьких відносин у часи, коли створювалася «Одіссея». Відзначається в цьому зв'язку й той факт, що коли в «Іліаді» основним джерелом поповнення рабів залишається ще війна, то в більш пізній «Одіссей» таким джерелом уже виступає піратство та пов'язана з ним работоргівля. У свою чергу зауважимо, що подібні розправи, в принципі, були можливими в патріархальних сім'ях і над їх молодшими членами, та й взагалі над кожним, хто наслідював порушити традиційні установлення.

Загалом, гомерівські поеми підтверджують висновок про значне ускладнення всього життя грецького суспільства впродовж «темних віків» — висновок, який було зроблено на основі сучасних археологічних даних. Успіхи економіки, підвищення ефективності індивідуальної праці приводять до посилення та зміцнення патріархальних сімей. Вони могли бути різними за розмірами. Так, сім'я Пріама об'єднувала під дахом одного дому 50 його синів з їхніми дружинами та 12 дочок з чоловіками, до чого треба додати, звісно, ще й численних онуків патріарха. Подібною була й сім'я Нестора, одружені сини та заміжні дочки якого також живуть у батьківському домі. Сім'я ж Одисея, навпаки, була невеликою і складалася лише з його дружини, сина та батька Лаерта, який, до того ж, жив окремо.

Про патріархальний устрій, що панував у таких сім'ях, досить докладно говориться у гомерівських

поемах. Безумовно, не в залежності від їх розмірів, главами сімей були чоловіки, мужі. Саме на них лежала відповідальність за достаток сім'ї, за добування засобів для існування — війною, грабунками чи вмілим хазайнуванням. Ця обставина й обумовлює їх панівне становище, перетворює глав сімей, чоловіків взагалі не лише на розпорядників сімейного майна, а й на фактичних його володарів. Відповідно, становище жінки в гомерівську епоху стає хоча й не безправним, але більш підкореним. Уже саме одруження часто набуває відтінку купівлі-продажу нареченої, яка називається епітетом «алфесібея» — буквально «та, що приносить биків». Згадаймо в цьому зв'язку: батько Нестора, Нелей, обіцяв свою дочку Перо тому, хто приведе йому биків Іфікла; дівчата на виданні часто виступають у ролі своєрідних призивів у змаганні героїв; їх обіцяють як винагороду за виконання певного доручення тощо. При цьому, як було вже сказано, чоловік залюбки брав собі з полонянок наложниць, присутність яких у домі дружина повинна була терпіти. В той час, коли чоловік був главою сім'ї, роль дружини зводилася до ролі матері його законних дітей та до ролі ключниці, домоправительки, що керує прислугою.

Характерно, що таке співвідношення статусів чоловіка та жінки знайшло своє відображення й у плануванні житла. Палаці Алкіноя, Менелая та Пріама тут можна не брати до уваги, оскільки вони були створені творчою фантазією Гомера, спрямованою на максимально можливе відтворення вже погано йому відомої мінойсько-ахейської цивілізації. Більш наближеним до реальності є, безумовно, дім Одиссея. Головну частину житла утворює мегарон — чоловіча зала. Він не був надто високим і знаходився, певне, на одному рівні з двором. У всякому разі, коли Одиссей, побившись із жебраком Іром, тягне останнього до воріт, то не помітно, щоб він при цьому долав якісь сходи чи приступку. Зала ця могла бути досить великою — у ній приймають гостей, у ній проходять банкети. Пол зали нічим не застилався і був, очевидно, просто щільно втоптаним. Мегарон водночас слугував і їдальнею для всієї сім'ї, і кухнею, де готувалася їжа, а оскільки про якісь спеціальні димоводи мови немає, то дим від вогнища, яке теж знаходилося в залі, виходив, очевидно, через якийсь отвір у дахові. Тільки з мегарону, через ка-

м'яний поріг у дворі, можна було пройти на жіночу половину, де знаходилися кімнати прислужниць, а звідти — піднятися в кімнату Пенелопи. З жіночої половини був вхід до комори зі зброєю, а також до комори з міддю, золотом, залізом, різним домашнім начинням та скринями, повними всякого добра. Зрештою, з жіночої половини вели двері й у кімнату Одиссея із відомим ліжком, яке колись виготовував сам Одиссей із стовбура дерева.

Попри всю свою простоту, моногамна патріархальна сім'я знаменувала собою значний крок уперед. Обособлення її в межах роду підтримувало єдність останнього, призводило відповідно до ускладнення всієї суспільної структури, до серйозних змін у владних стосунках. Основну масу патріархальних сімей складала сім'ї простих селян, общинників, демосу, головним багатством яких був земельний наділ, уже згадуваний клер. Теоретично вони залишалися рівними, але насправді в їх ряди вже проникло майнове розшарування. У Гомера ми знаходимо епітети «поліклерой», тобто «багатонадільні», та «аклерой», «безнадільні». Очевидно, цими останніми були найбідніші общинники, у яких не вистачало ні сил, ні коштів для того, щоб зберігати своє господарство. Впавши у бідність, вони змушені були віддавати за борги, або просто вимінювати на найнеобхідніше для життя, свої клери багатим сусідам і таким чином — перетворюватися на безнадільних батраків-фетів. «Гнані нуждою», — є така метафора у Гомера, — вони блукали від общини до общини, наймалися на поденну роботу за мізерну платню, жебракували біля воріт багатих ойкосів, викликаючи лише гнів та глузування. Так, один з жонхів Пенелопи, Еврімах, промовляє, звертаючись до Одиссея, котрий вирядився у жебрацьку одезу:

*Чи не схотів би ти, гостю, у мене
в далекому полі
Попрацювати, якщо я за певну
найму тебе плату, —
Тин городити з тернини, великі
дерева валити?
Вдосталь туди я тобі постачав
би готового хліба,
Дав би й одезу тобі і сандалії
дав би на ноги.
Тільки ти звик до неробства
поганого так, що не хочеш
Братися вже до роботи, лише
старцюванням по людях
Будеш і далі утробу свою
годувать ненаситну!*

Позбавлені захисту общини, фети мало чим різнилися від метанастів, чи навіть рабів, їх кожен міг безкарно вбити, прогнати, не заплативши за виконану роботу, перетворити на своїх рабів. Власне, рабство для них було, можливо, чи й не кращим виходом — ми пам'ятаємо, що в багатих ойкосах становище рабів було не таке вже й погане.

Як було сказано вище, археологічні дані досить упевнено вказують на початок виділення в геометричний період аристократії. Поеми Гомера дозволяють конкретизувати цю тезу. З «Іліади» та «Одіссеї» також можна зробити висновок, що верхівку тогочасного суспільства становить родова знать. Перш за все — це вожді-басілеви грецьких родів, фратрій та племен, глави найбільших патріархальних сімей, нащадки героїв, що уособлюють славу та силу всього общинного колективу. У поемах вони нагороджуються спеціальними епітетами — «арістой» (буквально: «ті, що відзначаються відвагою», «кращі»), «агатай» («добрі», «багатородні»), «кальой» («прекрасні, «хороші») на протизага «какой», тобто «поганим», «нищим», простим общинникам.

Знать усім вирізняється з маси народу, демосу. Гомерівські герої відзначаються своїм розумом, мудрими порадами під час вирішення важливих питань. Вони й фізично довершені — Агамемнон високий, могутній, «ніби бик серед стада корів» виділяється з-поміж інших героїв, Одиссей нижче на зріст, проте також широкоплечий, широкогрудий з жилавими, мускулистими руками, міцної статури; широкоплечий Менелай та інші вожді в ахейському війську, проте всіх перевершує велетенським зростом, могутньою силою та шириною пліч Аякс Теламонід.

Зрештою, герої вирізняються й своєю етикою, аристократичним «моральним кодексом», який обумовлює всі їхні вчинки. В його основі — розуміння того, що почесні та високе становище в суспільстві дарується «арете» — доблестю, доброчинністю, довершеністю (розумовою, фізичною, моральною) героя. Хто втрачає арете — втрачає і таке становище. За відсутності гнітючої влади єдиного правителя, монарха, анакта, кожен може добитися суспільного визнання, честі та слави, якими супроводжується арете, всіма своїми силами й талантами слугуючи роду-племені. Таким

героям, що зберігають незап'ямовану практичними міркуваннями чистоту своїх честолюбних устремлінь, у Гомера виступають Гектор та Сарпедон, а з ахейського стану — в особливості Ахілл, Діомед та Аякс Теламонід. Гектор не може відступитися під натиском Ахілла, бо соромиться троянців та «довгоодежих троянок»; Аякс соромить ахейців, нагадуючи їм, що для втікача «нема попереду ні спасіння, ні слави», Ахілл знає, що його чекає смерть у Троянській війні, але ж іде на бій, прагнучи добути дзвінкої слави.

Звичайно, гомерівські поеми вже за своєю природою орієнтовані на певну архаїзацію та поетизацію епохи. Перелічених якостей для обґрунтування претензій знаті на особливе становище наприкінці «темних віків» стає замало. Більш того, в процесі самоусвідомлення родова знать цей зв'язок між героїськими вчинками та привілейованим становищем, так би мовити, перевернула: ті, хто належить до знатних родів, уже тільки з огляду на це стають «кращими», «арістой» і заслуговують на свої привілеї. Знать постійно підкреслює своє походження від знаменитих героїв минулого і навіть намагається його сакралізувати. У Гомера постійними епітетами для численних героїв є такі, як «божественний», «богоподібний», «богорівний» — один тільки Одиссей у поемах «божественним» називається 103 рази! Реально ж основою влади й впливу знаті стає, безумовно, багатство.

Власне, для Гомера багатство та знатність — поняття майже синонімічні, його герої люблять бучні банкети, похваляються своїми статками, перелічують зливки заліза та міді, золото й срібло, отари худоби. Знаті належать кращі та більші землі, а вожді-басілеуси, крім того, отримують ще й спеціальний наділ, «теменос» — один з небагатьох термінів, що збереглися від мікенських часів. Не слід забувати, й що значну частину вже згадуваних поліклерой, багатонадільних, склали, очевидно, також аристократи, — словом, все свідчить про те, що знать стає водночас і знаттю землевласницькою.

Зрештою, найбільші ойкоси за своєю соціальною належністю також були аристократичними. В них, окрім рабів та домашніх, шукали притулку й переселенці-метанаста і збіднілі члени роду. Розраховуючи на допомогу та покрови-

тельство свого багатого співродича, вони склали його почт, а інколи — й невеличку дружину, яка супроводжувала його на війну та в грабінницькі походи, підтримувала у внутрішніх, міжобщинних та міжродових конфліктах, слухняно відстоювала його точку зору в народних зборах тощо.

Значні людські та матеріальні ресурси, якими розпоряджалися аристократи, дозволяли їм дійсно відігравати суттєву роль у вирішенні загальнообщинних проблем. Особливо важливими впродовж гомерівської епохи залишалися проблеми захисту общини від зазіхань чужинців, організації власної експансії, взагалі військова сфера. Багатство дозволяло придбати аристократам комплект важкого озброєння — бронзовий панцир, шолом, поножі, кований щит, меч та спис, які залишалися недоступними простим общинникам. Тільки аристократу на той час було доступне й утримання коня.

До цього слід додати, що володіння зброєю та мистецтво верхової їзди, чи управління колісницями, як у Гомера, потребувало не тільки значних коштів, але й спеціальної атлетичної підготовки, тренувань, занять спортом. Звісна річ, все це неможливо без вільного часу, не зайнятого повсякденною працею. Не дивно тому, що в подальшому в Греції розвів'ється справжній культ дозвілля, «схоле» — символ свободи та достатку.

Вершники, коноводи, поряд із озброєними піхотинцями становили, таким чином, військову еліту, яка за соціальним статусом звичайно збігалася з родовою, землевласницькою знаттю. У бою аристократи виступали в перших рядах народного ополчення, їх Гомер називає «промахой» (буквально: «ті, що

б'ються попереду»). Саме вони, вибігаючи наперед, зав'язували поодинокі сутички з собі подібними суперниками. Часто битва взагалі зводилася до поединку наймогутніших героїв ворогуючих станів: чий герой переможе, за тим військом і залишається перемога — так Гектор б'ється з Патроклом та Аяксом, Менелай — з Парісом, а доля всієї Троянської війни визначається поединком Ахілла з Гектором.

Багатство знаті, її особлива роль у справах війни обумовлювали та морально виправдовували претензії аристократів на домінування в общині. Загальне ускладнення суспільного життя призводить до помітних змін у співвідношенні між різними складовими уже згадуваної родоплемінної тріади влади. Це видно вже з ролі народних зборів — агори, оплоту общинної демократії. Для Гомера вони ще не втратили остаточно свого значення. Згадки про агору розкидані буквально по всіх поемах: вона скликається для вирішення питання щодо продовження війни, для з'ясування причин мору, для відправки на батьківщину з острову феаків чужинця Одиссея, для розгляду скарги Телемеха на безчестя женихів у його домі; для участі в судових процедурах тощо. Відсутність практики «сходок народних» у циклопів — то одна з ознак їхнього дикунства для поета.

Однак фактичне значення народних зборів при формальному їх проведенні вже сходить на ніщо. Народна маса, прості общинники не беруть участі в обговоренні питань — вони лише виявляють своє ставлення до промовляючого криком, брязкотом зброї — реакцією, на яку не дуже зважають їхні вожді. Народ не має права навіть дорадчого голосу. Коли один з простих ополченців під стінами Трої, «муж із народу» Терсіт під час зборів намагається висловити свою думку, критикуючи Агамемнона, його «замірює» Одиссей. Характерною при цьому є поведінка народу: зі співчуттям прислуховуючись до виразника його настроїв Терсіта, він не сміє так само відкрито виступити на підтримку останнього; навіть навпаки — народ з готовністю вітає Одиссея, кепкуючи з посоромленого правдолюбця.

Таким чином, стародавня общинна демократія наприкінці «темних віків» зазнала істотних змін. Реальна влада зосереджується

Зображення Троянського коня на фрагменті вазі з о. Міконос (перша половина VII ст. до н. е.)

2007. • №3

ся все більше в руках найвпливовіших представників військової та землевласницької знаті — басілевсів. У пізніші часи під цим терміном розуміли одноособового правителя з необмеженою, монархічною владою, царя. У гомерівську ждодбу басілевс, звичайно, таким правителем ще не був. Згадка Одисея про необхідність абсолютного єдиновладдя є, очевидно, певною архаїзацією, намаганням проникнути в реальності мікенської доби. У дійсності ж гомерівські басілевси були тільки племінними жерцями та суддями, яких могла мати кожна філа, братрія чи навіть рід. Зовні вони дійсно видаються зпоміж маси народу чи навіть і знаті: їх супроводжують глашатаї, пурпурова одежа підкреслює їхню велич, скіпетр — символ влади, — за повір'ями, вручає їм сам Зевс-громовержець, та й походження своє вони ведуть від верховного олімпійського бога, що вказує, як уже зазначалося, на певну спробу сакралізації їхньої влади. Проте в усіх своїх проявах влада басілевсів зберігає патріархальні ознаки і, що особливо показово, суттєво обмежується іншими знатними особами. Навіть сама передача у спадок їхньої влади ще не стає нормою, а часто здобувається в результаті тривалого суперництва, змагання, агону честолюбивих, знатних особистостей. Так, очевидно, за свій розум та інші таланти був обраний басілевсом Ітаки Одисей, адже батько його, Лаерт, як це випливає з поем, басілевсом не був. Та й Телемах, визнаючи, що басілевсом бути непогано, не претендує на успадкування влади свого батька, тер-

пляче зносить претензії на Пенелопу (і на царську владу!) численних женихів — знатних юнаків Ітаки. Зрештою, й винагорода, яку басілевси отримують від народу, має характер добровільних приношень і не могла бути фіксованою та регулярною. Що ж стосується так званих обов'язкових зборів, про які згадує Гомер, то вони, очевидно, практикувалися з метою відшкодувань затрат басілевсів на виконання ними функцій суддів, жерців та вождів — представників усього народу.

Як жерці, басілевси опікуються родовими культами, слідкують за виконаннями загальнозначущих для роду релігійних ритуалів, приносять жертви від імені керованих ними общин. Так поступає Нестор, коли до нього в Пілос прибуває Телемах, так поступає й Агамемнон під стінами Трої, та й ще раніше, в Авліді, де в жертву Артеміді він на вимогу війська змушений принести свою рідну доньку Іфігенію.

Як судді, басілевси вважалися хранителями та тлумачами звичаєвого права, — закон, разом зі скіпетром, вручав їм також Зевс, — хоча на практиці до них зверталися, мабуть, нечасто. В усякому разі, на щиті Ахілла серед типових сцен, що передають картини мирного життя, судова справа розглядається на агорі, перед очима старійшин роду, басілевси ж при цьому не згадуються (якщо тільки не проводити знак рівності між ними та старійшинами).

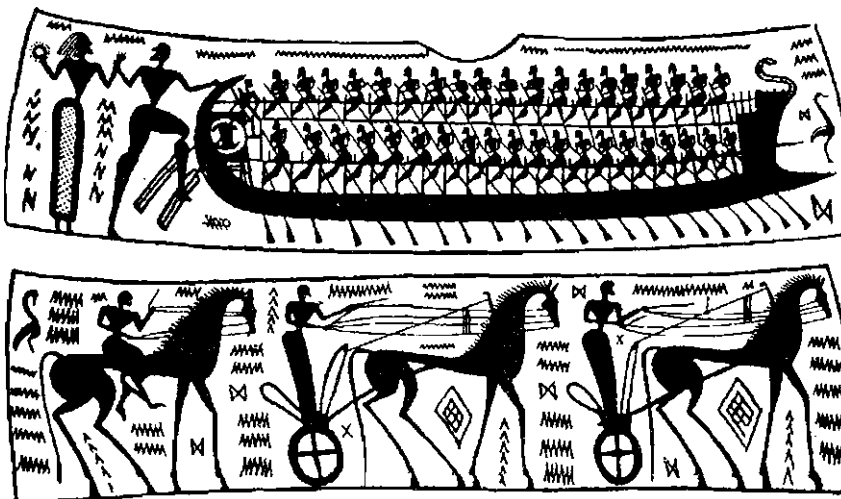
Найбільш повно влада басілевсів як племінних вождів проявляється під час війни. Недаремно такий знавець грецького політичного досвіду, як Арістотель, називає в своєму трак-

таті «Політика» древню царську владу незмінюваною стратегією (військовим командуванням). Басілевси стоять на чолі ополчень своїх родів, братрій та філ, показуючи особистий приклад в бою, ведучи за собою співплемінників, за що не тільки їм, але й їх нащадкам виявлялися пошесті й шана. Проте навіть під час війни влада басілевсів не була абсолютною. І тоді їм доводилося, — хоча би формально, лише для затвердження своїх рішень, — скликати народні збори, долати опозицію з боку інших представників знаті, в тому числі й тих, що складали раду старійшин.

Рада старійшин (геронтів), так звана Буле, є третьою ланкою родоплемінної тріади. Функціонально вона ще зберігає до певної міри своє першопочаткове значення. Геронти виступають представниками родових общин та великих впливових патріархальних сімей. Вони виділяють із свого середовища посольство для умилостивлення розгніваного Ахілла; вони приносять клятву від імені ними репрезентованих общин, вони зрештою, як ми бачили, беруть участь у розгляді судових справ та у вирішенні найважливіших загальнообщинних справ. Проте по суті своїй Буле гомерівської епохи не стільки рада старійшин, скільки саме рада представників знаті, не в залежності від їх віку, — орган, що проводить, коли разом з басілевсом, а коли й напротивагу йому, відверто проаристократичну політику.

Підводячи підсумок, можна сказати, що гомерівський період в історії Стародавньої Греції має дійсно перехідний характер. Загибель палаців призвела до вивільнення з-під їхньої гнітючої опіки патріархальної моногамної сім'ї, о рамках якої міцніє приватна власність та приватна ініціатива. Успіхи економіки, поряд з іншими обставинами, унеможливають реставрацію територіальної, централізованої, монархічної держави. Центр ваги в історичному розвитку переміщується на невеличкі, ізольовані одна від одної, сільські і своїй масі общини-поліси, які виконують дві найважливіші функції захисту землі та населення і регулювання внутрішньообщинні відносин.

Остаточне ж оформлення полісів як основного феномену античної еллінської цивілізації завершиться вже в наступній, архаїчній період.

Зображення корабля, вершника та колісниць з глиняної грецької посудини.

IX—VII ст. до н. е.